

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК [343.285(043)](477)

Г. І. ГЛОБЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1533-9213>

ДО ПИТАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ (КОМПЕНСАЦІЇ) ШКОДИ ПОТЕРПІЛОМУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Проаналізовано положення кримінального процесуального законодавства України, що стосуються інституту відшкодування (компенсації) шкоди. Висвітлено думки науковців з питань, що досліджуються, та надано їх оцінку. Наголошено на тому, що для сторони обвинувачення право на відшкодування (компенсацію) шкоди є одним з основних засобів забезпечення її прав, свобод та законних інтересів у кримінальному провадженні. Обґрунтовано пропозиції з удосконалення процесуальних норм, що стосуються предмета дослідження.

Ключові слова: *кримінальний процес, кримінальне правопорушення, інститут, потерпілий, заподіяна шкода, відшкодування (компенсація), цивільний позов.*

Globenko, G.I. (2017), "On the issue of reimbursement (compensation) of the caused harm to the victim in the criminal procedure of Ukraine" ["Do pytannia vidshkoduvannia (kompensatsii) shkody poterpilomu u kryminalnomu protsesi Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 71–75.

Постановка проблеми. Реформування кримінально-процесуального законодавства з ухваленням у 2012 р. Кримінального процесуального кодексу України вступає в нову фазу. Відтак ми спроможні перевірити, чи можлива за сучасних умов реалізація тих демократичних засад, що були проголошені Конституцією України, до яких належить і доступ потерпілих до правосуддя. Її належна реалізація неможлива без справедливого та своєчасного вирішення питання щодо відшкодування (компенсації) шкоди завданої кримінальним правопорушенням. Кримінальний процес покликаний забезпечити права та свободи не лише осіб, щодо яких здійснюється кримінальне провадження, а й потерпілих. Разом із тим більшість науковців за інерцією звертає увагу на процесуальні аспекти захисту лише прав підозрюваного та обвинуваченого. Натомість питання правового становище потерпілого, серед іншого і питання відшкодування (компенсації) шкоди, висвітлюються далеко не так докладно. Отже, вдосконалювати законодавство й правозастосовну практику необхідно в усіх напрямках. Це означає, що, встановлюючи належні гарантії для сторони захисту, необхідно передбачати такі і для сторони обвинувачення.

Стан дослідження. Питання щодо забезпечення майнових прав особи у кримінальному судочинстві є актуальними, а тому завжди перебувають у полі зору науковців і практиків.

Окремим їх аспектам присвячено численні дослідження таких провідних вітчизняних та зарубіжних науковців, як Ю. П. Аленін, О. С. Александров, Ф. Н. Багаутдінов, Б. Т. Безлепкін, М. І. Газетдінов, Т. Р. Галімов, Ю. М. Грошевий, В. Б. Іскандеров, О. В. Капліна, В. М. Корнуков, П. О. Колмаков, О. П. Кучинська, В. Г. Лукашевич, А. Г. Мазалов, В. Т. Нор, В. Я. Понарін, В. І. Сліпченко, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, О. Г. Яновська та ін.

Метою нашої статті є розгляд окремих питань відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому у вітчизняному кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. У процесі становлення правової держави в Україні особливого значення набувають конституційні положення, що визнають вищою соціальною цінністю людину, її права та свободи. Поряд з іншими правами людини ст. 41 Конституції України закріплює право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, яке є непорушним. Крім цього, ст. 13 Основного Закону проголошує рівність усіх суб'єктів права власності перед законом [1]. На жаль, із року в рік дедалі більше громадян держави стають жертвами кримінальних правопорушень і відповідно до встановленого законодавством порядку визнаються потерпілими. У зв'язку з тим ключовою передумовою формування стимулів до поліпшення забезпечення

захисту основних прав та інтересів громадян, збереження громадянського миру й зміцнення законності та правопорядку стає захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, яким кримінальним правопорушенням завдано шкоди.

Не оминули увагою вищевказані питання і міжнародні інституції. Так, своє втілення ці питання знайшли в Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, ухвалений резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада 1985 р. № 40/34. У свою чергу, вимоги Декларації збігаються з положеннями рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (85) 11 від 28 червня 1985 р. стосовно становища потерпілого в рамках кримінального права та кримінального процесу, нормами Конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів, ухваленої Радою Європи 24 листопада 1983 р., а також Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, ухваленої резолюцією Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р. № 55/25. Загальний сенс положень указаних документів полягає в тому, що держава має взяти на себе зобов'язання з компенсації (відшкодування) шкоди особам, які постраждали від злочину. Слід зазначити, що положення окреслених міжнародно-правових актів лягли в основу Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, схваленої указом Президента України від 28 грудня 2004 р. № 1560/2004. Однак загальносвітові та європейські принципи захисту прав людини, як зазначалося вище, здебільшого знайшли своє віддзеркалення у вітчизняному законодавстві лише в посиленні захисту прав підозрюваного й обвинуваченого. Окрім цього, за визнанням більшості науковців, права та інтереси потерпілих від злочинів на цей момент так і не отримали належного визнання на державному рівні в багатьох країнах світової спільноти [2, с. 2; 3, с. 11]. Цілком слушно вказане твердження стосується і нашої держави. Тим більше, такий стан справ простежувався як за часів дії КПК України 1960 р., коли повне відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному судочинстві становило 8–10 % [4, с. 25], так і на сучасному етапі, коли воно становить близько 17 % [5, с. 59–60].

У практичній діяльності органи досудового розслідування, спрямовуючи основні зусилля на встановлення особи, яка вчинила відповідне кримінальне правопорушення, не приділяють належної уваги питанням відшкодування (компенсації) шкоди та забезпечення майнових

прав учасників кримінального судочинства. Між іншим, відповідно до положень ст. 91 КПК України, вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, входить до переліку обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні [6]. Установлення виду й розміру заподіяної шкоди має важливе значення не лише для потерпілого, а й для особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, оскільки від цього залежить вирішення низки питань, зокрема: а) кваліфікації вчинених дій; б) звільнення особи від кримінальної відповідальності за умов і в порядку, передбаченому розділом IX КК України та § 2 глави 24 КПК України. Невстановлення вказаних обставин свідчить про неповноту досудового розслідування.

Чинний КПК України передбачає можливість відшкодування (компенсації) як матеріальної, так і моральної шкоди. Ця позиція законодавця заслуговує підтримки. У зв'язку з викладеним слід зауважити, що в своїй діяльності суди задовольняли цивільні позови щодо відшкодування моральної шкоди у кримінальній справі ще до набрання чинності КПК України 2012 р., керуючись при цьому роз'ясненнями, передбаченими п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [7]. Отже, досліджуваний інститут не є новелою у кримінальному процесі. Привертає увагу те, що положення чинного КПК України порівняно з КПК України 1960 р. розширили перелік форм відшкодування (компенсації) шкоди. Так, у кримінальному провадженні вона може здійснюватися шляхом: а) добровільного відшкодування (компенсації) шкоди (ч. 1 ст. 127 КПК України); б) заявлення цивільного позову (ч. 2 ст. 127, ст. 128, 129 КПК України); в) звернення застави на виконання вироку в частині майнових стягнень (ч. 1 ст. 177, ч. 4, 11 ст. 182 КПК України); г) компенсації шкоди за рахунок Державного бюджету України (ч. 3 ст. 127, ч. 2, 3 ст. 572 КПК України); г) кримінально-правової реституції (п. 5 ч. 9, ч. 10 ст. 100, ч. 4 ст. 374 КПК України); д) відшкодування (компенсації) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду у випадках та в порядку, передбачених законом (ст. 130 КПК України).

Найбільш сприятливою й оптимальною для потерпілого та цивільного позивача формою відшкодування (компенсації) заподіяної

кримінальним правопорушенням шкоди є кримінально-правова реституція, під якою в науковій літературі розуміють повернення власнику предметів, безпосередньо втрачених у результаті злочину [8, с. 23–24]. За такої форми відшкодування (компенсації), якщо втрачені предмети не набули якихось змін і зберегли свій первинний вигляд, можна говорити про відновлення майнових прав потерпілого у повному обсязі.

У юридичній літературі зазначається, що збитки, заподіяні кримінальним правопорушенням, є шкодою майнового характеру, вираженою в грошовій формі. Вони можуть виражатись у знищенні майна, втраті заробітної плати у зв'язку з інвалідністю тощо. Усунення заподіяної шкоди може проявитися, наприклад, у відновленні попереднього стану предмета злочинного посягання, поверненні викраденого майна тощо. Як і відшкодування збитку, усунення заподіяної шкоди повинно бути, насамперед, добровільним актом. Більш того, ця дія має бути виконана власними силами та за рахунок коштів винного. Якщо ж це здійснюється за допомогою інших осіб, то є необхідною свідомо й активна участь у цьому самого обвинуваченого [9, с. 103]. Вважаємо, що у цій ситуації слід ураховувати матеріальні можливості підозрюваного, обвинуваченого та їх добровільну згоду на відшкодування (компенсацію) шкоди сторонніми особами. Головним, на наш погляд, у такому випадку є застосування всіх можливих заходів для відновлення порушених прав потерпілого. У зв'язку з цим Ф. Н. Багаутдінов пропонує у випадках відшкодування шкоди, заподіяної обвинувачуваним, іншими особами вказувати у відповідних процесуальних документах їх повні анкетні дані. Такий спосіб забезпечить охорону прав і законних інтересів цих осіб, які потім можуть порушити питання про стягнення з обвинуваченого цієї суми в порядку цивільного судочинства. У такому разі процесуальні документи про відшкодування шкоди можуть слугувати підставою для задоволення судом такого позову [10, с. 202].

Крім того, говорячи про відшкодування моральної шкоди, у кожному конкретному випадку необхідно ретельно з'ясувати у потерпілого, чим саме підтверджується факт заподіяння моральних чи фізичних страждань, за яких обставин та яким чином вони були заподіяні, яким є причинний зв'язок між злочином і цими стражданнями та у якій матеріальній або іншій формі потерпілий оцінює їх компенсацію [11, с. 49]. У свою чергу, моральна шкода може

бути відшкодована (компенсована) шляхом грошової або іншої матеріальної компенсації, наданої потерпілому, а також у вигляді принесення особистих чи публічних вибачень. При цьому слід зазначити, що законодавство не передбачає конкретної методики її визначення. На нашу думку, під час визначення розміру компенсації слід керуватися положеннями постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [7]. Фізичну шкоду, як правило, взагалі неможливо відшкодувати (компенсувати) в немайновій формі. Так, відшкодування (компенсація) фізичної шкоди відбувається у формі компенсації потерпілому витрат на лікування, відновлення здоров'я та ін., тому в цьому випадку потерпілий має надавати документи, які підтверджують оплату лікування, догляду, ліків тощо.

Питання щодо добровільності відшкодування (компенсації) заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди тривалий час обговорюються як науковцями, так і практиками. Вважаємо, що факт добровільного відшкодування (компенсації) шкоди має бути належним чином процесуально оформлений. У зв'язку з цим слід зазначити, що практикою напрацьовано різні форми та порядок оформлення вищевказаної дії. Так, про це складають відповідні протоколи, в яких відображають факти повернення майна або компенсації в грошовому еквіваленті, до матеріалів кримінальних проваджень приєднуються квитанції про переказ коштів для компенсації викраденого чи пошкодженого майна, розписки про одержання грошей, цінностей чи іншого майна. О. М. Ларін цілком слушно вважає, що якщо відшкодування матеріальної шкоди здійснюється шляхом приведення предмета в первинний стан (ремонт пошкодженого майна та ін.), то необхідно здійснити його огляд зі складанням відповідного протоколу, який підтверджує, що такий ремонт мав місце, а в деяких випадках варто одержати висновок експерта чи думку фахівця [12, с. 53]. Також цей аспект є однією з необхідних передумов під час укладення угоди про примирення між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим (ч. 3 ст. 469 КПК України). Однак процесуальний порядок процедури добровільності відшкодування (компенсації) завданої шкоди та відображення цього в матеріалах кримінального провадження потребує суттєвого вдосконалення. Доцільно розробити єдиний процесуальний документ, у якому фіксувався б

факт відшкодування (компенсації), зокрема і добровільно, потерпілому заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди – «протокол про відшкодування (компенсації) шкоди», в якому, крім загальних вимог, що містяться в положеннях ст. 104 КПК України, обов'язково слід передбачити відображення безпосередніх дій щодо факту відшкодування (компенсації) завданих збитків або усунення заподіяної шкоди.

На сторінках юридичної літератури також залишається дискусійним питання щодо доцільності присутності слідчого під час здійснення самого факту відшкодування (компенсації) підозрюваним чи іншими особами заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди. Із приводу вказаного Б. Т. Безлепкін зазначає, що якщо обвинувачений встановив безпосередні стосунки з потерпілим, то втручання слідчого є зайвим [13, с. 28]. Протилежної думки дотримується Я. О. Клименко, який виключає можливість зустрічі обвинуваченого з потерпілим, оскільки в деяких випадках безпосереднє спілкування та зустріч указаних осіб може суперечити інтересам розслідування [14, с. 84]. На нашу думку, така дія має здійснюватися виключно через органи розслідування зі складанням необхідних процесуальних документів. Лише такий порядок може однаково захистити права як підозрюваного, так і потерпілого. Тому цілком слушною є позиція А. Н. Халікова, згідно з якою в разі відшкодування шкоди необхідно довести факт добровільності вчинення відповідних дій, які мають бути процесуально закріплені в матеріалах кримінальної справи. Активна участь особи, яка провадить розслідування, у виконанні дій, пов'язаних з відшкодуванням шкоди, є однією з гарантій захисту прав потерпілого [15, с. 34].

Як зазначалося вище, держава надає можливість особі, якій завдано майнової та/або моральної шкоди кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням, відновити своє становище шляхом заявлення цивільного позову. На відміну від КПК України 1960 р., положення якого передбачали, що цивільний позов про відшкодування шкоди у кримінальному процесі може бути пред'яв-

ний лише у справах про злочини, чинний КПК України передбачає можливість пред'явлення цивільного позову у кримінальному провадженні не лише про кримінальні правопорушення (кримінальні проступки та злочини), а й у провадженнях про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру.

У контексті викладеного особливої уваги заслуговують також положення ч. 4 ст. 128 КПК України, згідно з якими форма та зміст позовної заяви повинні відповідати вимогам, встановленим до позовів, які пред'являються в порядку цивільного судочинства, тобто вимогам, передбаченим ст. 119 ЦПК України. Зауважимо, що передбачений чинним КПК України порядок складення позовної заяви порівняно з КПК України 1960 р. є більш складним і, як правило, потребує звернення пересічного громадянина до відповідного фахівця. Такий стан справ указує на те, що особа, яка постраждала внаслідок учинених щодо неї протиправних дій, має нести і відповідні матеріальні затрати для обстоювання власних майнових та/або моральних прав у зв'язку з вищевказаним зверненням. Окреслена новація законодавця за сучасного економічного стану більшої кількості громадян держави є вкрай не доцільною.

Висновки. На підставі викладеного слід зазначити, що досліджуваний інститут є складним правовим явищем, у структурі якого доцільно виділяти організаційні та процесуальні аспекти, а також низку гарантій прав потерпілого щодо забезпечення реалізації права на повне відшкодування (компенсацію) завданої шкоди. Досліджуваний інститут потребує суттєвої уваги з боку вітчизняного законодавця, перш за все це стосується конкретизації та закріплення у відповідних нормах положень до фізичних і юридичних осіб, які потерпіли внаслідок вчинених щодо них кримінальних правопорушень.

На підставі міжнародних стандартів у сфері кримінального судочинства виникає можливість здійснити аналіз положень вітчизняного законодавства та констатувати, що вони не повною мірою відповідають загальновизнаним світовою спільнотою нормам.

Список бібліографічних посилань

1. Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 16.06.2017).
2. Воробйова І. А. Забезпечення та вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2016. 23 с.
3. Лапкін А. В. Роль прокурора в забезпеченні прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному судочинстві України: монографія. Харків: Право, 2012. 264 с.

4. Присяжнюк Т. І. Актуальні питання охорони прав потерпілого від злочину. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 12. С. 23–27.
5. Андреев Р. Про відшкодування (компенсацію) шкоди потерпілому та арешт майна у кримінальних провадженнях, розслідуваних слідчими органів безпеки та органів внутрішніх справ. *Вісник прокуратури*. 2013. № 6. С. 59–62.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Голос України*. 2012. № 90–91.
7. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 16.06.2017).
8. Александров А. С. Правовые гарантии возмещения ущерба в уголовном процессе. Горький: Горьк. высш. шк. МВД СССР, 1976. 112 с.
9. Химичева Г. П., Мичурина О. В., Химичева О. В. Окончание предварительного расследования прекращением уголовного дела: монография. Рязань: Узоречье, 2001. 210 с.
10. Багаутдинов Ф. Н. Обеспечение имущественных прав личности при расследовании преступлений. М.: Юрлитинформ, 2002. 280 с.
11. Казанцев В. Возмещение морального вреда. *Российская юстиция*. 1996. № 5. С. 48–49.
12. Ларин А. М. Расследование по уголовному делу: процессуальные функции. М.: Юрид. лит., 1986. 160 с.
13. Безлепкин Б. Т. Имущественные правоотношения в стадии предварительного расследования. Горький: Горьк. высш. шк. МВД СССР, 1976. 114 с.
14. Клименко Я. Добровільне відшкодування шкоди особам, постраждалим від злочину. *Право України*. 2002. № 3. С. 82–86.
15. Халиков А. Возмещение ущерба потерпевшему. *Законность*. 2000. № 9. С. 33–34.

Надійшла до редколегії 16.06.2017

ГЛОБЕНКО Г. И. К ВОПРОСУ ВОЗМЕЩЕНИЯ (КОМПЕНСАЦИИ) ВРЕДА ПОТЕРПЕВШЕМУ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ УКРАИНЫ

Проанализированы положения уголовного процессуального законодательства Украины, касающиеся института возмещения (компенсации) вреда. Освещены точки зрения учёных по исследуемым вопросам и предоставлена их оценка. Акцентировано внимание на том, что для стороны обвинения право на возмещение (компенсацию) ущерба является одним из основных средств обеспечения прав, свобод и законных интересов в уголовном производстве. Обоснованы предложения по совершенствованию процессуальных норм, касающихся предмета исследования.

Ключевые слова: *уголовный процесс, уголовное правонарушение, институт, потерпевший, причинённый ущерб, возмещение (компенсация), гражданский иск.*

GLOBENKO G. I. ON THE ISSUE OF REIMBURSEMENT (COMPENSATION OF THE CAUSED HARM TO THE VICTIM IN THE CRIMINAL PROCEDURE OF UKRAINE

The procedural institute of reimbursement (compensation) of the caused harm to a victim by a criminal offense is a complex legal phenomenon, in the structure of which it is expedient to allocate organizational and procedural aspects. Reimbursement (compensation) in criminal proceedings may be provided through voluntary redress, filing a civil claim, a pledge to execute a sentence in respect of property fines; compensation of damage at the expense of the State Budget of Ukraine, criminal and legal restitution, etc. The most favorable and optimal for the victim and the civil plaintiff form of reimbursement (compensation) of the caused harm is the criminal and legal restitution.

The state provides an opportunity for a person, who has suffered property and / or moral damage by a criminal offense to restore the position by means of filing a civil claim, the form and content of which must comply with the requirements established by civil legal proceedings. The mentioned procedure is complicated and, as a rule, requires the application of an ordinary citizen to the appropriate specialist. This state of affairs indicates that a person who has suffered as a result of the wrongful acts committed against this person should bear the appropriate material expenses for the assertion of own property and / or moral rights. The outlined innovation of the legislator in the current economic situation of a large number of citizens of the state is extremely inappropriate.

Keywords: *criminal procedure, criminal offense, institute, victim, caused harm, reimbursement (compensation), civil claim.*